

Review and analysis of the theoretical philosophy of history from Kasravi's point of view

Mahdi Asadi ¹✉ , Parviz Hossein Talaei ²

¹. Assistant Professor, Faculty Member, Department of History, Shahid Bahonar University of Kerman, Iran. (Corresponding author)*

E-mail: mahdiasadi@uk.ac.ir

². Assistant Professor, Faculty Member, Department of History, Shahid Bahonar University of Kerman, Iran.

E-mail: parviztalaei@uk.ac.ir

Article Info	ABSTRACT
<p>Article type: <i>Research Article</i></p> <p>Article history: Received: <i>23 Jan 2022</i> Revised: <i>12 March 2022</i> Accepted: <i>29 November 2022</i> Published online: <i>25 March 2023</i></p> <p>Keywords: <i>Kasravi,</i> <i>theoretical philosophy of history,</i> <i>the driving force of history,</i> <i>the path of history,</i> <i>the end of history.</i></p>	<p>The themes and issues related to the theoretical philosophy of history are as old as human life. Religions and intellectual-philosophical schools have each expressed their view of history and its movement depending on the type of their ontological foundations. Answering the three main questions of the theoretical philosophy of history (stimulus, path, goal) is one of the issues of concern to religions and philosophical schools. Although Kasravi turned away from philosophical thinking and its nature and considered attention to it to be the cause of man's destruction, his religious approach to the course of world history and establishing an independent intellectual system for himself somehow forced him to respond to The basic questions of the theoretical philosophy of history. In this article, an attempt is made to find answers to the three main questions of the theoretical philosophy of history in Kasravi's thoughts. This research, which was conducted based on historical, descriptive-analytical research methods and Kasravi's works, will show that according to Kasravi's religious approach, the driving force of history, from his point of view, is the battle between the nature of good and evil (soul and soul) of man and the role of divine providence. It is to bring the excited ones. From his point of view, the path of history in two dimensions of human nature is complete and progressing, and the goal and end of history is the connection of science, religion and belief to another world in the continuation of the current world.</p>

Cite this article: Asadi, Mahdi. Hossein Talaei, Parviz (2023). **Review and analysis of the theoretical philosophy of history from Kasravi's point of view**, Iranian Civilization Research, 4(2) 173-188.

© The Author(s).

Publisher: *Shahid Bahonar University of Kerman.*

DOI: <http://doi.org/10.22103/JIC.2023.3724>

English Extended Abstract

1. Introduction

Philosophy of history is divided into two types: theoretical philosophy and philosophy of science. In the theoretical philosophy of history, the philosopher of history seeks to understand the purpose and meaning of the overall process of history. In fact, his view is on the whole course of history. Kasravi's view of philosophy was generally negative. From his point of view, the foundation of philosophy was formed on assumptions and the truth had no way in its themes. From his point of view, the spread of this science was considered to be one of the most important causes of people's misguidance and irreligion. As he mentioned: Illusions prevailed over this knowledge. According to Kasravi, the foundation of philosophy did not want to separate man from animal from the beginning, and this has deceived Plato to Nietzsche, and they only paid attention to the animal dimension of man. This is one of the differences between religion and philosophy, which considers man to be the chosen creation, but philosophy considers man to be the same as nature and animals. According to his belief in two dimensions of human being, i.e. soul and soul, Kasravi considered strengthening the soul and moral issues only through the teachings of religions and prophets. Based on this approach, the difference between human and animal nature, Kasravi's methodology should also be based on idealism in unnatural sciences, but he was interested in positivist methodology. Kasravi's belief in the foundations of positivist methodology in order to accept it from the wise men and scientists of the world and his interest in the globalization of his ideology caused his religious approach to have a rationalist character. He tried a lot to show that there is a connection between his thoughts and new sciences; although he considered the two to be different from each other. Now, according to these explanations, this research focuses on the following fundamental questions:

First question: What was Kasravi's view and approach towards the theoretical philosophy of history?

Second question: What concepts were the foundations of the theoretical philosophy of history (stimulus, path and goal) based on Kasravi's point of view?

2. Research Methodology

Based on the topic and its nature, the method and performance of the current research is descriptive-analytical based on library studies. Thus, in this research, the driving force of history and issues including the role of the hero in history, the risers and the kings, the discussion of race and divine providence are discussed, then the course of history and its end are discussed.

In response to the questions of this research, the following assumptions have been considered:

First hypothesis: Although Kasravi turned away from philosophy, the concepts of theoretical philosophy of history are evident in his works and writings, especially in Peyman magazine.

The second hypothesis: In relation to the driving force of history, the role of the hero, the roused and the kings, and the divine providence and the path of history towards progress and excellence in the two dimensions of soul and soul, and the goal of history is the connection of this world with that world and the connection of science and Religion is known.

3. Discussion

3.1 The driving force of history

The driving topic of history is one of the most important topics of the theoretical philosophy of history. In religious attitudes, the conflict between good and evil and the domination of one over

English Extended Abstract

the other is considered the basis of history. In conventional linear philosophy, factors such as science and knowledge, economy, thought, etc. are known as the drivers of history. From the point of view of Kasravi, the movement in history takes place in two directions according to the dual nature of man (body and soul) and despite the difference in the direction of movement, they move in the same direction and towards the exaltation of man. With such an approach, from his point of view, the driving force of history was the conflict between good and evil and the rise of prophets as heroes of history to show the way of salvation. From Kasravi's point of view, apart from prophets, some kings with special moral characteristics were also considered as heroes and movers of history. Kasravi also considered the development of science and knowledge to advance the material comfort of man as one of the other driving factors of history.

3.2 The path of history; Development

According to Kasravi's writings, the slogan of the philosophy of progress realized in the West was nothing more than an idea because they only progressed in the physical dimension of man and neglected the psychological dimension. According to Kasravi, the requirement for the full realization of the philosophy of progress is to pay attention to religion and follow the rituals of life for progress. Kasravi makes progress in the psychological field possible through religion. From his point of view, the important factor of progress and regression of a mass in the psychological field should be realized in three issues: 1- Thoughts and beliefs 2- Good and bad temperaments 3- Ritual of life and its way. Based on this, from his point of view, the focus of human progress is the ideas based on wisdom, which were carried out through religions and with the guidance of prophets.

3.3 The end of history

Kasravi said in this context: "The creator of this world always wants to go forward and walk this path step by step, and from this we know that the future of the world will be better and more glorious than its past".

Kasravi's attention to the progress of science made him imagine the end of history as the domination of science and the world's scientists and wise men along with his pure religion. Although he believed in the different path of the mind (religion) and the subject of the soul (science) in the issue of progress, but for the purpose of history, he proposes the companionship and synchronicity of religion alongside science. As he writes, "We have knowledge and scientists in front of us today, and in every word we say, we must not forget them, and our words must be in harmony with knowledge." The future of the world lies with the world's scientists and wise men, and they are the ones who can lead the world to a better path. This way that we started is separate from the knowledges and itself a device against the knowledges, but it is higher. which is the way of wisdom and the way of religion, but at the same time, it should be compatible with knowledge and benefit from it. It is one of the secrets of our work that we value knowledge. And we try to combine it with religion. We should tell the scientists that there is another world behind this material world. We should eliminate the separation between religion and knowledge and bring these two together.

4. Conclusion

According to what was discussed in this research, it should be said that although Kasravi did not have a positive mindset about philosophy and considered this science to be full of illusions and its themes devoid of truth, but in his works and writings, especially the magazine Peyman, it is possible to extract the foundations of the theoretical philosophy of history (the driving force of history, the path and end of history). In this way, Kasravi, when he deals with the driving force of history (driving force), refers to the role of the hero, which includes the leaders and kings, and also refers to the role of divine providence and destiny. Kasravi about the mission of the chosen ones

English Extended Abstract

and the awakened ones first raises the issue of good and evil and believes that humans are naturally inclined to evil forces, but the mission of the awakened ones is to guide and guide them towards the forces of good. In addition, he mentions kings as heroes in history who saved the masses from dispersion and brought security to the country. Regarding the role of divine providence and destiny as the driving force of history, Kasravi has discussed the role of human effort and effort on the one hand and the role of divine providence on the other hand.

About the path of history, which is another component of the theoretical philosophy of history, Kasravi believes that the path of history is towards excellence and progress in two dimensions of soul and soul. In this way, according to his religious and ideological approach, while criticizing the approach of positivisms, which have only focused on the role of science and wisdom in this category and left religion aside, he has brought that man apart from his body (soul) has a spiritual gem. Therefore, in addition to paying attention to science and wisdom, which increases knowledge and making useful tools, religious awareness and knowledge also causes the correct understanding of the meaning of life.

And finally, it should be mentioned about the end of history from Kasravi's point of view, that in this regard, he considered science and religion to be together and at the same time, and he emphasizes the connection of this world with the other world, and believes that with the destruction of the body, the soul It does not disappear and migrates to another world and believes that the results of human actions and works in this world are reflected in the other world.

پژوهشنامه تمدن ایرانی

شاپا الکترونیک: ۰۸۶۷-۲۸۲۱

بررسی و تحلیل فلسفه نظری تاریخ از نگاه کسروی

مهدی اسدی^۱، پرویز حسین طلایی^۲

^۱ استادیار، عضو هیات علمی گروه تاریخ دانشگاه شهید باهنر کرمان، ایران. (نویسنده مسئول). mahdiasadi@uk.ac.ir

^۲ استادیار، عضو هیات علمی گروه تاریخ دانشگاه شهید باهنر کرمان، ایران. parviztaae@uk.ac.ir

چکیده	اطلاعات مقاله
<p>مضامین و مسائل مرتبط با فلسفه نظری تاریخ قدمتی به اندازه حیات بشر دارد. ادیان و مکاتب فکری - فلسفی هر یک بسته به نوع مبانی هستی‌شناسی خود، نگاه خود را نسبت به کلیت تاریخ و حرکت آن بیان نموده‌اند. پاسخ‌گویی به سه سوال عمده فلسفه نظری تاریخ (محرک، مسیر، هدف) از جمله مسائل مورد توجه ادیان و مکاتب فلسفی است. هر چند کسروی از تفکر فلسفی و ماهیت آن روی گردان بود و توجه به آن را سبب تباهی انسان می‌دانست، اما رویکرد دینی او به سیر تاریخ جهان و برپا نمودن یک دستگاه فکری مستقل برای خود به نوعی او را نیز وادار به پاسخ‌گویی به سوالات اساسی فلسفه نظری تاریخ نمود. در مقاله حاضر تلاش بر این است تا پاسخ به سه سوال اصلی فلسفه نظری تاریخ را در تفکرات کسروی بیابد. این پژوهش که براساس شیوه پژوهش‌های تاریخی، توصیفی-تحلیلی و آثار کسروی انجام گرفته، نشان خواهد داد که با توجه به رویکرد دینی کسروی، محرک تاریخ از نگاه او نبرد میان ماهیت خیر و شر (جان و روان) انسان و نقش مشیت الهی در آوردن برانگیختگان است. از منظر او مسیر تاریخ در دو بعد ماهیت انسانی استکمالی و رو به پیشرفت است و هدف و غایت تاریخ پیوند علم و دین و باور به جهان دیگر در ادامه جهان فعلی محسوب می‌گردد.</p>	<p>نوع مقاله: مقاله پژوهشی</p> <p>تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۲/۱۸</p> <p>تاریخ بازنگری: ۱۴۰۱/۰۴/۲۴</p> <p>تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۰/۰۷</p> <p>تاریخ انتشار: ۱۴۰۱/۱۲/۲۵</p> <p>کلیدواژه‌ها:</p> <p>کسروی، فلسفه نظری تاریخ، قوه محرکه تاریخ، مسیر تاریخ، غایت تاریخ</p>

استناد: اسدی، مهدی؛ حسین طلایی، پرویز (۱۴۰۱). بررسی و تحلیل فلسفه نظری تاریخ از نگاه کسروی، ۴ (۲)، ۱۷۳-۱۸۸.

ناشر: دانشگاه شهید باهنر کرمان. © نویسندگان.

DOI: <http://doi.org/10.22103/JIC.2023.3724>

۱. مقدمه

فلسفه تاریخ به دو گونه فلسفه نظری و فلسفه علم تقسیم می‌گردد. در فلسفه نظری تاریخ، فیلسوف تاریخ به دنبال فهم و هدف و معنای روند کلی تاریخ است. در حقیقت نگاه او به کلیت سیر تاریخ می‌باشد. دیدگاه کسروی به علم فلسفه به طور کلی منفی بود. از منظر او بنیاد فلسفه بر پندار و گمان شکل گرفته و حقیقت در مضامین آن راه نداشت. رواج این علم از منظر او از جمله مهمترین عوامل گمراهی و بی‌دینی انسان‌ها تلقی می‌گردد. چنان‌که آورده است: اوهام بر این علم غلبه داشت (پیمان، سال ۳، شماره ۵: ۲۹۹). از نظر کسروی بنیاد فلسفه از ابتدا تمایل به جدایی انسان از حیوان نداشت و این امر از افلاطون تا نیچه را فریب داده و آنها فقط به بعد حیوانی انسان توجه داشتند. این از جدایی‌های دین از فلسفه است که دین آدمی را برگزیده آفرینش می‌داند ولی فلسفه انسان را با طبیعت و حیوان یکسان می‌داند (پیمان، سال چهارم، شماره ۸: ۴-۴۷۳).

۱-۱- بیان مسئله

از آنجایی که کسروی با انتشار روزنامه پیمان خود را به عنوان یک مصلح اجتماعی و در نهایت در قواره یک برانگیخته از سوی خداوند مطرح و مدعای رستگاری و اصلاح امور جهان را داشت (پیمان، سال ۷، شماره ۷: ۴۳۵)، ایدئولوژی و نگاهش به جهان در بستر فلسفه نظری تاریخ قرار داشت.

فلسفه نظری تاریخ کسروی را می‌توان به نوعی مخلوطی از تفکرات فلسفه نظری خطی دینی و عرفی دانست. در بررسی رویکرد او به سیر کلی تاریخ، مضامین هر دو تفکر مشهود است. توجه و تاکید تفکر دوران روشنگری اروپا به مسئله پیشرفت بر اساس علم و دانش با وقوع دو جنگ جهانی اول به چالش کشیده شد. پیامدهای نابسامان آن دو جنگ در ابعاد مختلف، سبب گردید برخی از متفکران از جمله کسروی توجه به مسئله پیشرفت از منظر متفکرین دوران مدرنیته را مورد بازاندیشی قرار دهند. کسروی با توجه به قائل شدن به دو بعد انسان یعنی جان و روان، تقویت روان و مسائل اخلاقی را تنها از طریق آموزه‌های ادیان و پیامبران می‌دانست. به این جهت او حلقه گمشده فلسفه روشنگری غرب را بی‌توجهی به آموزه‌های دین می‌دانست. هرچند او معتقد به خردگرایی بود اما تعریف او از خرد برخلاف تفاسیر معمول زمانه بود. بر اساس این رویکرد، تفاوت ماهیت انسان و حیوان، روش شناسی کسروی نیز می‌بایست در علوم غیر طبیعی مبتنی بر ایده‌آلیسم می‌گردید، اما او به روش شناسی اثباتگرا علاقمند بود. اعتقاد کسروی به مبانی روش شناسی پوزیتیویستی به جهت پذیرش آن از سوی خردمندان و دانشمندان جهان و علاقه او بر جهانی شدن ایدئولوژی خود سبب گردید رویکرد دینی اش خصلتی خردگرا داشته باشد. او تلاش بسیاری داشت تا نشان دهد میان تفکرات او و علوم جدید همراهی وجود دارد؛ هر چند آن دو را از اساس متفاوت از هم می‌دانست. کسروی بدون عنایت به این موضوع که اساس روشنگری بر تفکر سکولاریسم بنا یافته و رویکردهای اجتماعی و اقتصادی آنها نیز بر همین اساس شکل گرفته است، گمان می‌نمود با همراه نشان دادن تفکرات خود با مبانی علمی جدید، اساس تفکرات، دستخوش تغییر خواهند شد. او ساده دلانه تصور می‌نمود که دانشمندان اروپا پیام و رویکرد او را دنبال کرده و حامی آن خواهند شد. این نکته را نیز بایستی در نظر داشته باشیم که اساسا معنی خردگرایی در دستگاه فکری کسروی با خردگرایی فلسفه روشنگری و در معنای روان شناسی و مادی آن نیز متفاوت بود (ملایی توانی، ۱۳۹۵: ۲۲۱).

حال با توجه به این توضیحات این پژوهش ناظر بر پرسش‌های بنیادین زیر می‌باشد:

پرسش اول: نگاه و رویکرد کسروی نسبت به فلسفه نظری تاریخ چگونه بود؟

پرسش دوم: مبانی فلسفه نظری تاریخ (محرک، مسیر و هدف) از دیدگاه کسروی، بر چه مفاهیمی استوار بود؟

در پاسخ به پرسش‌های بالا فرضیات زیر در نظر گرفته شده است:

فرضیه اول: هرچند کسروی از فلسفه رویگردان بود و این علم را سبب تشویش اذهان می‌دانست، اما تلاش‌های او در نیمه دوم زندگی‌اش با انتشار مجله پیمان و ارائه یک جهان بینی مخصوص به خود و آوردن دین جدید و ارائه تفسیری جدید از مسیر و روند کلی تاریخ سبب گردید برخی از مفاهیم فلسفه نظری تاریخ در آثار و نوشته‌هایش به ویژه در مجله پیمان مشهود می‌باشد.

فرضیه دوم: کسروی در رابطه با قوه محرکه تاریخ به نقش قهرمان، برانگیختگان و پادشاهان، و مشیت الهی و مسیر تاریخ را رو به پیشرفت و تعالی در دو بعد جان و روان و هدف تاریخ را پیوستگی این جهان با آن جهان و پیوند علم و دین دانسته است.

روش بررسی فرضیه‌ها:

براساس موضوع و ماهیت آن، روش و انجام کار پژوهش حاضر توصیفی-تحلیلی بر پایه مطالعات کتابخانه‌ای می‌باشد. بدین صورت که در این پژوهش ابتدا به قوه محرکه تاریخ و مواردی شامل نقش قهرمان در تاریخ به برانگیختگان و پادشاهان، بحث نژاد و مشیت الهی پرداخته شده، سپس در ادامه به مسیر تاریخ و غایت آن می‌پردازد.

۱-۲- پیشینه پژوهش

در مورد شخصیت کسروی، رویه تاریخ نگاری و دیدگاه‌های او در ابعاد مختلف پژوهش‌های متعددی صورت گرفته است و هریک از پژوهشگران با توجه به آثار متعدد کسروی از منظرهای گوناگون اندیشه‌های او را مورد واکاوی قرار داده اند. سهراب یزدانی در کتاب کسروی و تاریخ مشروطه ایران ۱۳۸۳، به مبانی فکری و نگاه او به جریان مشروطیت پرداخته است. علی رضا ملایی توانی در قسمتی‌هایی از کتاب از کاوه تا کسروی ۱۳۹۵، به رویکردهای مختلف اندیشه کسروی بخصوص به مسئله دین از سوی او توجه داشته است. اسماعیل حسن زاده در مقاله کسروی و هویت ملی ۱۳۸۱، به مولفه‌های انسجام ملی از نظر کسروی اشاره نموده است. ابعاد پژوهش حاضر تا کنون مورد عنایت پژوهشگران قرار نگرفته است.

۳-۱- ضرورت و اهمیت تحقیق:

با عنایت به این موضوع که کسروی خود را به عنوان یک نظریه پرداز در ابعاد مختلف مطرح نمود و اندیشه‌هایش با توجه به رسالتی که برای خود در ابعاد یک مصلح اجتماعی و آورنده یک دین جدید، قائل بود، در بررسی آثار او می‌توان به دیدگاه او به ابعاد مختلف فلسفه نظری دست یافت. با توجه به این امر که تا کنون از این منظر آراء و اندیشه‌های کسروی مورد توجه قرار نگرفته است، بررسی این امر در شناخت اندیشه‌های او می‌تواند راه‌گشا باشد.

بحث اصلی

۱. فلسفه نظری تاریخ

مضامین و مسائل مرتبط با فلسفه نظری تاریخ قدمتی به اندازه حیات بشر دارد. ادیان و مکاتب فکری- فلسفی هر یک بسته به نوع مبانی هستی‌شناسی خود، نگاه خود را نسبت به کلیت تاریخ و حرکت آن بیان نموده اند. هرچند از آن زمان تا تبدیل شدن معرفت فلسفه نظری تاریخ در یک دستگاه منسجم فکری، هزاران سال طول کشید. در فلسفه نظری تاریخ تلاش می‌گردد تا معنا و مفهوم روند کلی پدیده‌های تاریخی کشف و به ماهیت کلی و عام فرایند تاریخ دست پیدا گردد. در فلسفه نظری تاریخ بحث از وجود قوانین و اصول حاکم بر حوادث تاریخ است (کافی، ۱۳۹۳: ۹) تا ملات نظری درباره کل جریان تاریخ یا ارائه نظریه‌های کلان در جریان کلی تاریخ که مورخان همچون هگل، مارکس، اشنپنگلر و

توین بی به آن پرداخته اند و به نقل استنفورد به تاریخ (۱) معروف است همان فلسفه نظری تاریخ محسوب می‌گردد (استنفورد، ۱۳۸۴: ۲۲). یکی از وظایف فیلسوف نظری تاریخ کشف نوعی طرح و الگوی کلی در تاریخ است. از منظر فیلسوف نظری حرکت تاریخ مطابق با الگوهای دوری یا خطی یا ماریپیچی صورت می‌گیرد (ادواردز، ۱۳۷۵: ۲۱) فیلسوف نظری تاریخ پاسخ گویی به سه سوال عمده فلسفه نظری تاریخ (محرک، مسیر، هدف) از جمله مسائل مورد توجه ادیان و مکاتب فلسفی است (سروش، ۱۳۵۷: ۸) در کنار این سه پرسش اساسی، فلسفه نظری تاریخ به پرسش‌های دیگری نیز پاسخ می‌دهد: آیا تاریخ مبدا و منتهی دارد؟ حرکت تاریخ ضروری است یا تصادفی؟ حرکت تاریخ خطی است یا دوری؟ نسبت انسان با تاریخ مبتنی بر جبر است یا اختیار؟ نقش مشیت الهی در سیر تاریخ چیست؟ رابطه قهرمان در تاریخ چیست؟ تاریخ به سمت تکامل یا پیشرفت حرکت می‌نماید یا به سمت انحطاط حرکت می‌نماید (آقاجری ۱۳۶۸: ۸) آیا نژاد در حرکت تاریخ نقش دارد؟ بر این اساس هریک از ادیان و مکاتب فکری- فلسفی در بیان دیدگاه‌های خود به نوعی در صدد پاسخ گویی به برخی از این سوالات نیز برآمده‌اند.

۲. قوه محرکه تاریخ

مبحث محرک تاریخ از جمله مهمترین مباحث اساسی فلسفه نظری تاریخ است. در نگرش‌های دینی تضاد میان خیر و شر و غلبه یکی بر دیگری، اساس حرکت تاریخ تلقی می‌گردد. در فلسفه خطی عرفی عواملی چون علم و دانش، اقتصاد، اندیشه و غیره به عنوان محرک تاریخ شناخته می‌شوند. از نگاه کسروی حرکت در تاریخ با توجه به ماهیت دوگانه انسان (جسم و روان) در دو مسیر صورت می‌گیرد و علی‌رغم تفاوت مسیر حرکت، آنها در یک راستا و به سوی تعالی انسان سیر می‌نمایند. با چنین رویکردی، از منظر او محرک تاریخ، تضاد خیر و شر و برانگیختگی پیامبران به عنوان قهرمانان تاریخ برای نشان دادن راه رستگاری بود. از منظر کسروی بجز پیامبران برخی از پادشاهان با خصیصه‌های اخلاقی خاص نیز به عنوان قهرمانان و محرکان تاریخ محسوب می‌شدند. کسروی همچنین توسعه علم و دانش برای پیشبرد آسایش مادی انسان را از دیگر عوامل محرک تاریخ می‌دانست (پیمان، سال ۵، شماره ۲، ۱۳۱۷: ۵۹).

۱.۲- نقش قهرمان در تاریخ: رسالت برگزیدگان

هر نوع تعمیمی را که بر نقش و اهمیت تاریخی افراد برجسته انسان تاکید نماید، می‌توان نظریه مردان بزرگ تاریخی یا قهرمان در تاریخ نامید. در این امر به اهمیت مردان بزرگ در روند تاریخ پرداخته می‌شود (ادواردز، ۱۳۷۵: ۱۶۳). همان طور که اشاره شد، در فلسفه نظری دینی تضاد خیر و شر به عنوان قوه‌ی محرکه تاریخ در نظر گرفته می‌شود که در نهایت پیروزی با نیروهای خیر است، کسروی نیز در نوشته‌های خود تا حدودی به این رویکرد معتقد بود و یکی از محرک‌های تاریخ از منظر او مبارزه خیر و شر مطرح شده در تمام ادیان است. چنان که آورده است در جهان نیک و بد با هم توأم است ولی خدا به ما خرد داده تا نیک و بد را بازشناسیم (کسروی، ۱۳۲۳: ۳۳). او جهان را کشاکش نیکی و بدی می‌دانست «در جهان کشاکش سختی میانه دین و بی‌دینی است که بیگمان دین پیروز خواهد شد. خدا جهان را بر سر خود رها نکرده و دین راستین از میان نمی‌رود. دین در نهاد آدمیان نهاده شده است» (پیمان، سال ۲، شماره ۱۰ و ۶۰۶: ۶۱۰). با توجه به رویکرد دینی کسروی از دیدگاه وی خیر، فهم دقیق آیین زندگانی که خواست و اراده خداوند است و شر، در نتیجه بی‌توجهی به مبحث روان می‌باشد.

بدین صورت که کسروی تضاد خیر و شر را بر اساس دو گوهر نهادینه شده در انسان یعنی جان و روان که هر یک خصوصیات خاص خود را دارد، دانسته است. خصوصیات گوهر جان نفع پرستی و امیال حیوانی و خصوصیات گوهر روان نوع پرستی و خصال نیکوی انسانی است. کسروی معتقد است غلبه گوهر جان با خصوصیتی از قبیل آز و کینه، سبب شده

انسان با طبیعت و با هم نوع خود به نبرد بپردازد. بر این اساس زندگی انسان‌ها در طول تاریخ مبارزه برای این دو نبرد است (پیمان، سال ۷، شماره ۲: ۴-۱۲۳). او در جایی دیگر می‌نویسد «دو گوهر جان و روان که ضد یکدیگر هستند همیشه با هم در کشاکش هستند و چون یکی نیرو گرفت، دیگری از نیرو می‌افتد. وی بر این باور است که اندیشه ماد دیگری به خصیصه گوهر جان شدت بخشید» (کسروی، ۱۳۲۲: ۳۰ و ۲۷).

از نگاه کسروی گوهر روان خصیصه اصلی انسان در تقابل با حیوان تلقی می‌گردد. برای به حرکت درآوردن این گوهر، دین و پیامبران نقشی حیاتی داشتند. به تعبیری دیگر در تضاد میان خیر و شر که از تقابل گوهر روان و جان سرچشمه می‌گرفت، جایگاه دین و پیامبران نقشی مهم در قوه محرکه تاریخ ایفا می‌نمود. بر همین اساس باید گفت که برگزیدگان (پیامبران) به عنوان قهرمان و محرک در پیشبرد مسیر تاریخ نقشی حیاتی داشتند. چنان که وی تقابل همیشگی میان دو گوهر انسان را لزوم برانگیختگی پیامبران از سوی خداوند در هر دوره تاریخ به شمار آورده است: «خدا هر زمان که خواهد کسی را برگزیند و او را با راستی‌های زندگانی، به اندازه نیاز زمان، دانا گرداند و او را برای تکان دادن به فهم‌ها و نبرد با گمراهی‌ها و ارائه یک شاه راه برانگیزد» (کسروی، ۱۳۲۲: ۶۸). به اعتقاد کسروی انسان از ابتدا دنبال شناخت خدا بود ولی به گمراهی افتاد. به این جهت پیامبران آمدند. از نگاه او جهان هر چه دارد از برخاستن پیامبران دارد. خرد به تنهایی ناتوان است و به این جهت پیامبران از سوی خدا برای حمایت از خرد آمدند (پیمان، سال ۲، شماره ۱۰: ۶۰۶ و ۶۱۰). توجه و علاقه کسروی به نقش پیامبران به عنوان محرک و قهرمان در تاریخ در توجه او به کتاب کارلایل (Carlyle) بازتاب یافته است. با توجه به رویه و مدعای کسروی در عدم تقلید و تاثیر پذیری از اندیشه‌های دیگران، از جمله معدود افراد ستایش شده از سوی او، کارلایل انگلیسی است. بررسی اندیشه‌های کسروی نشان می‌دهد او از افرادی به نیکی یاد می‌نماید که برخی از اندیشه‌ها و یا اقدامات آنها همراه و همسو با تفکراتش قرار دارد. بنابراین از آنجایی که کارلایل در کتاب خود به پیامبر اسلام (ص) توجهی خاص نشان داده و از ایشان به عنوان نخستین قهرمان و با نیکی یاد نموده است، مورد توجه خاص کسروی قرار می‌گیرد. او در این زمینه می‌نویسد «کارلایل به راستی فیلسوف خدایی است و خدا او را موفق به نگاشتن این کتاب کرده است. کتابش خط به خط مهم است تا چراغ اروپاییان شود. چون اروپاییان از جنگ‌های صلیبی به اسلام و پیامبر حمله می‌کردند و این امر در دوره استعمار شدت داشت با نوشتن کتاب کارلایل کسی جرات زشت‌گویی به اسلام نداشت. او پس از تولستوی یگانه کسی است که معنی پیامبری را درست یافته است» (پیمان، سال ۱، شماره ۴: ۳۰-۲۸).

به طور کلی کسروی معتقد بود خداوند با نیرویی برگزیدگان را به حرکت و تلاش در راه اصلاح جامعه بر می‌انگیزاند. او از آنجایی که خود مدعی چنین عنوانی بود، (هرچند از به کار بردن واژه پیامبر مطابق مفهوم زمانه، اجتناب می‌کرد) می‌نویسد، «در رهایی دادن جهان از نادانی که خارج از توانایی و اندیشه آدمی است، یک دستی مرا به سوی این کارها می‌راند که از یک سو سرپیچی نمی‌توانستم و ناچار از کوشش بودم و از یک سو امید و دلگرمی به یاری و حمایت خداوند داشتم» (پیمان، سال ۶، شماره ۴: ۲۰۴). از نگاه او در هر دوره تاریخی از جمله زمانه خود با توجه به گمراهی‌های جدید، می‌بایست دینی ظهور یابد که پاسخ‌گوی آن مشکلات باشد و به نوعی مسیر تاریخ را به سمت تعالی سوق دهد؛ تا جایی که آورده است اسلام پاسخ‌گوی گمراهی بزرگ زمانه خود یعنی تفکر مادی‌گرایی (نظام سرمایه‌داری) نیست (پیمان، سال ۷، شماره ۷: ۴۶۱-۴۴۹) و بر همین اساس نمی‌توان مدعای خاتمیت پیامبر (ص) را پذیرفت.

با توجه به این توضیحات می‌توان گفت که مبارزه میان جان و روان انسان و برانگیخته شدن انبیاء برای نشان دادن راه برای سعادت انسان از منظر او به عنوان مهمترین محرکان تاریخ به شمار می‌رود.

۲-۲- پادشاهان

طبق دیدگاه کسروی بجز پیامبران که نقش مهمی در پیش‌برد تاریخ داشتند، برخی پادشاهان و شخصیت‌های تاریخی نیز به عنوان پیشبران و محرکان تاریخ محسوب می‌شوند. در واقع از نگاه کسروی پادشاهانی به عنوان قهرمان در تاریخ محسوب می‌شدند که با تدبیر و اقدامات خود به مقابله با پراکندگی مردم سرزمین خود پرداخته، آنان را از حملات بیگانگان حفظ نموده، امنیت را برقرار و با اعمال اصلاحاتی سبب پیشرفت مردم می‌شدند. از آنجایی که کسروی در اندیشه خود تاکید بسیاری در عدم پراکندگی توده مردم داشت و مقابله با بیگانگان و مهاجمان به سرزمین را امری واجب برای توده مردم می‌دانست، پادشاهان و شخصیت‌های بزرگ تاریخی که به نوعی در راستای ارزش‌های مورد نظرش اقداماتی صورت داده بودند، مورد عنایت خاص او قرار می‌گرفتند و گاه نادرستی‌های بسیار آنان نیز در تاریخ نگاری اش مورد اغماض قرار می‌گرفت. به نوعی باید گفت که گردن فرازی و آزادی و مقابله با دشمن متجاوز از مسائلی بود که بسیار مورد توجه کسروی بود. به نظر می‌رسد علاقه کسروی به ترجمه کتاب پلوتارک و شخصیت‌های مورد نظر این کتاب از جمله پادشاهان، در توجه او به مسئله قهرمان در تاریخ صورت گرفته است. چنان که در ترجمه کتاب پلوتارک آورده است «نویسنده یونانی مردانگی و آزادی را دوست دارد و در کتاب خود هر کجا کسی را به این آراستگی‌ها یاد می‌کند ستایش‌ها از او می‌نگارد و نامش به نیکی می‌برد و اگر کسی مخالف این خوبیها بود نکوهش می‌کند. این امر دلیل سودمندی کتاب اوست(پلوتارخ، ۱۳۸۰: ۱۴-۱۵)

توجه او به پادشاهانی چون جلال‌الدین خوارزمشاه، شاه عباس، و امرایی چون تیمورملک (امیر خجند که در برابر مغولان ایستادگی نمود)، شاه منصور پادشاه آل مظفر که در برابر تیمور گورکانی ایستادگی نمود، نادرشاه و غیره که اقداماتی در راستای تفکرات مورد نظر کسروی از جمله مقابله با ملوک الطوائفی و پراکندگی ایرانیان و دفاع از مرزوم بوم در برابر بیگانگان و تامین امنیت صورت دادند، به عنوان قهرمانانی که از نظر او مسیر تاریخ را به پیش می‌برند، محسوب می‌شدند(کسروی، ۱۳۵۵: ۱-۲۶۰؛ پیمان، سال ۶، شماره ۱: ۲۲) براساس چنین نگرشی، زمانی که برخی از روزنامه‌های تهران از نادرشاه بدگویی نمودند او می‌نویسد: «او پادشاهی غیرتمند و کشور را از دست متجاوزین نجات داد و قصد داشت مردم را به جهت اختلاف مذهبی و پراکندگی نجات دهد. او از این جهت اهمیت داشت که مقابل بیگانگان ایستاد و در مقابل گمراهی‌ها قرار گرفت»(پیمان، سال ۷، شماره ۸: ۷-۵۲۶). کسروی چنین رویکردی نیز به پادشاهان سایر کشورها داشت؛ به طوری که در زمان قتل محمد نادرشاه پادشاه وقت افغانستان^۱ در مقاله‌ای تحت این عنوان در مجله پیمان در بیان شخصیت و اقدامات این پادشاه می‌نویسد «او در زمان جنگ افغانستان، مردانه از اروپا آمد و با کوشش درگیریها را از میان برد و به مردم آسودگی بخشید. این گونه شاهان که بنیاد آرامشی نهاده، بندگان خدا را از آسایش بهرور می‌سازند، جایگاه و ارج دیگری دارند... سخت متاسف که دستهایی آن پادشاه نیکو را از کار انداخت»(پیمان، سال ۱، شماره ۲: ۳-۱).

از همین منظر و نگاه بود که کسروی پس از شهریور ۱۳۲۰ از معدود افرادی بود که علی‌رغم بیان برخی انتقادات به پهلوی اول، از تلاش‌ها و دستاوردهای این دولت حمایت نمود. زیرا بر اساس رویکرد او پادشاهانی که به نوعی با تمرکز قدرت و سرکوب نیروهای گریز از مرکز، امنیت را تامین نموده و دولت متمرکز را تشکیل داده و با اصلاحات دیگری رفاه توده را فراهم ساختند، به نوعی نقش محرک و قهرمان را در تاریخ ایفا می‌کنند(روزنامه پرچم، سال ۱، شماره ۱۲۹: ۱). دفاع

^۱ - محمد نادرشاه در سال ۱۳۰۸ ه.ش جانشین امان‌الله خان در افغانستان شد. او در زمان سلطنت در افغانستان برخی از اصلاحات را انجام داد. تشکیل ارتش منظم، تاسیس دانشکده پزشکی و تصویب قوانین اساسی جدید و تلاش برای تحقق نظام پادشاهی مشروطه از جمله تلاش‌های او بود.(نک. محمد صدیق فرهنگ(۱۳۸۱)، افغانستان در پنج قرن اخیر)

از قهرمان مورد نظر کسروی برای او چنان اهمیت داشت که در دو شماره بعدی روزنامه پرچم نیز به حمایت از رضا شاه پرداخت. بنابراین باید گفت که قهرمان در تاریخ از نظر کسروی فردی محسوب می‌گردد که در چارچوب مسائل فکری و ایدئولوژیک او قرار گرفته و قابل تحلیل باشد.

در بررسی اندیشه‌های کسروی که در آثار تاریخی متعدد او بازتاب یافته‌است توجه به گونه‌ای دیگر از قهرمان در تاریخ مشهود می‌گردد. از منظر او توده‌های مردم که در برابر حملات بیگانگان به سرزمین خود و نیز در برابر استبداد حاکمه خود به منظور تحقق حکومت مشروطه تلاش می‌نمایند از دیگر قهرمانان در تاریخ محسوب می‌گردند. از نگاه او افرادی چون یارمحمد کرمانشاهی و اسدآقا و ستارخان و باقرخان که از میان توده مردم برخاستند و در راستای مقابله با استبداد داخل و استعمار خارج تلاش‌های بسیاری نمودند، از گونه‌های قهرمانان تاریخ هستند که از میان توده مردم برخاستند (کسروی، ۱۳۲۳: ب: ۶۳)

۳-۲- مشیت الهی و قضا و قدر

توجه به نقش همه جانبه خداوند به عنوان محرک تاریخ و عدم اعتقاد به اراده و نقش انسان در پیشبرد مسیر تاریخ از دوران باستان، مورد توجه گروه‌های مختلف جریان‌های فکری و فلسفی بود. در این میان برخی از نحله‌های مذهبی نیز چنین رویکردی به اراده خداوند و نقش آن به عنوان محرک تاریخ داشتند. کسروی نه تنها با چنین رویکردی مخالفت نمود بلکه به مبارزه همه جانبه با آن نیز برخاست. چنان که بایستی مبارزات وی با تفکرات صوفیان و بخصوص خراباتیان را در همین راستا به شمار آورد. به اعتقاد کسروی خداوند رشته کار جهان را به خود ما سپرده تا آن را از بدیها بپیرانیم (کسروی، ۱۳۲۳: ۳۳). از نظر او، داستان «قضا و قدر» از نخست دستاویز یک دسته بوده که همیشه در تنبلی‌های خود آن را بهانه می‌ساخته‌اند؛ و از آن سوی فیلسوفان و متکلمان و دیگران سخنان بیپه‌وده بسیاری در این زمینه سروده‌اند (پیمان، سال ۶، شماره ۴: ۲۳۰). بر خلاف رویکرد برخی از نحله‌های مذهبی به مباحثی چون قضا و قدر، کسروی تلاش انسان را یکی از عوامل مهم در حرکت تاریخ می‌دانست. در این رابطه می‌نویسد: «این خواست خداست که مردم با کوشش زندگی نمایند و مردم از دل بستن به کارهای بیرون از طبیعت برحذر باشند. زیرا گردش جهان همه با آیین طبیعت است» (پیمان، س ۴، شماره ۶: ۳۳۰). هرچند کسروی به نقش و اراده انسان در برابر تقدیرگرایی تاکید می‌کرد، اما می‌توان گفت در این زمینه جدا از تلاش و کوشش انسان به نقش مشیت الهی نیز معتقد بود، چنان که در برخی از نوشته‌هایش به نوعی به مشیت الهی و نقش آن در روند تاریخ اشاره کرده‌است. از نگاه او اگر انسان بر اساس خواست و آیین الهی حرکت نماید، با حمایت خداوند مواجه می‌گردد و مشیت خداوند نیز بر این اساس قرار دارد. چنان که آورده‌است در زمان حمله مغولان اگر مردم بر اساس آیین طبیعت و خداوند در جهت مقابله با بیگانگان عمل می‌کردند مورد حمایت خداوند قرار می‌گرفتند «چون آمدن مغول را شنیدند مردانه به جلو شتافتند، هر آینه خدا نیز به آنان یاری کردی و دشمن را نابود گردانیدی» (پیمان، سال ۶، شماره ۱۲: ۶۷۸).

در این زمینه بایستی به بسیاری از نوشته‌هایش در مجله پیمان اشاره کرد که در رابطه با نقش خداوند و اراده او در مبعوث نمودن برانگیختگان برای هدایت جهان می‌باشد؛ در همین راستا به حمایت خداوند از خود و به پیش بردن اندیشه‌هایش نیز پرداخته‌است (کسروی، ۱۳۲۲: ۷۱؛ پیمان، سال ۶، شماره ۲: ۱۷۷-۱۷۸).

با توجه به چنین رویکردی از سوی او نسبت به اراده و مشیت خداوند در مسیر تاریخ نمی‌توان مدعای پژوهشگرانی چون جزایری و طبری را در مورد خدانشناسی دئیسم گونه کسروی را پذیرفت (نک. یزدانی، ۱۳۸۳: ۲۲-۲۱؛ طبری، ۱۳۵۶: ۱۲۳). کسروی در این زمینه به صراحت نسبت به تفکر دئیستی^۱ یهودیان حمله می‌نماید و معتقد است آنان «منکر قدرت

۲- دئیسم مکتبی است که تعاریف متعددی از آن ارائه شده‌است. به طور کلی اعتقاد به وجود خداوند و خالق بودن جهان از سوی او، اما عدم

خدا می شدند و خدا را از توانایی می اندازند. این گروه یک خدای دست بسته ای را از پندار خود پدید آورده اند (پیمان، سال ۵، شماره ۴: ۱۳۸).

۴-۲- نقش نژاد در تاریخ

هر چند توجه به عامل نژاد برتر به عنوان محرک تاریخ، ریشه در گفتمان فلسفی تاریخ جهان باستان داشت اما تلاش برای روشمند نمودن آن که در قرون جدید توسط هردر (*Herder*) فیلسوف و زبان شناس آلمانی در قرن ۱۸ میلادی آغاز گردید. از منظر هردر با توجه به مشخصات اقلیمی اروپا، نژاد آنان سبب می گردد حیاتشان به مرور زمان به صورت عالی تر تکامل یابد و اساساً فقط زندگی انسان در اروپا تاریخی است (کالینگود، ۱۳۸۵: ۱۱۸). بعدها نویسندگانی همچون گوئینو (*Gobineau*) در کتاب نابرابری نژادهای انسانی و سپس روزنبرگ (*Rosenberg*) تئورسین حزب سوسیالیست کارگران آلمان در کتاب خود به نام افسانه قرن بیستم به این گفتمان بیش از پیش پرداختند. پیامد این دیدگاه در نهایت در آلمان نازی سبب بزرگترین فجایع گردید. از منظر نژادگرایان، نژاد برتر عامل پیش برنده و محرک تاریخ محسوب می گردد و آنان اساساً خصلت تاریخ سازی دارند در حالی که نژاد پست سبب توقف فرهنگ و روند تاریخ است. از منظر این متفکران روند تاریخ چیزی به جز مبارزات میان نژادهایی که بر سر بقا به نبرد می پردازند نیست. از منظر گوئینو دلیل انحطاط تمدن ها در اختلاط نژادی، یعنی نژاد عالی و پست صورت می گیرد (کافی، ۱۳۹۳: ۵۲).

اشاعه چنین تفکری در ایران پس از جنگ جهانی اول با هدف احیاء غرور ملی و شهامت نژادی ایرانیان صورت گرفت تا ایرانی به ایرانی بودن خود افتخار نماید (روزنامه کاوه، سال ۲، شماره ۱: ۴۳۵). تحولات پس از کودتای ۱۲۹۹ شمسی، برخی از روشنفکران را متقاعد به این مبحث نمود که یکی از اصول جدید ملیت را بر اساس یگانگی نژاد تعریف نمایند (مجله آینده، سال ۲، شماره ۸: ۵۵۹). با قدرت گیری حزب نازی در آلمان و توجه بسیار آنان به برتری نژاد سفید آن هم نژاد آریایی، چنین رویکرد افراطی نیز از سوی برخی از ایرانیان حامیان تفکر ناسیونالیسم باستان گرا مورد توجه قرار گرفت. کسروی برخلاف گفتمان نژادگرایی زمانه و اعتقاد به این مبحث به عنوان محرک تاریخ، همه انسانها را از یک گوهر می دانست و تفاوتی میان نژادهای انسانی نمی دید. او همه آدمیان را از یک ریشه می دانست. و معتقد بود هیچ گروهی بر دیگری برتری ندارند (کسروی، ۱۳۳۲، الف: ۳۹). این رویکردش حتی سبب گردید از پلوتارک مورخ یونانی به دلیل عدم تعصب نژادی او ستایش نماید (پلوتارخ، ۱۳۸۰: ۱۵).

بدون تردید رویکرد دینی کسروی و توجه او به جهانی شدن تفکرات دینی اش، در اتخاذ چنین مشی از سوی او بی تاثیر نبود. بر این اساس نگرش او همانند همه ادیان، دوری و بیزاری از مسئله نژادگرایی بود. تا جایی که حتی ریشه جنگ های اخیر اروپائیان را در نتیجه رشد فلسفه نژادگرایی در میان آنان می دانست (پیمان، سال ۱، شماره ۱۴: ۱۸) به همین جهت از شدت یافتن این جریان در ایران دوران پهلوی اول بیزاری نمود و به مبارزه با آن پرداخت (پیمان، سال ۱، شماره ۱۵: ۶۳). تا جایی که حتی برخلاف عرب ستیزی دوران پهلوی اول، در کتاب شهرباران گمنام، پس از بیان جنگ های ایران و اعراب، اشعار شعرای عرب در پیروزی آن ها علیه دیلمیان را ذکر می کند و هیچ گونه سوگیری نژاد گرایی از خود نشان نمی دهد (کسروی، ۱۳۷۹: ۳۱-۲۹).

۳. مسیر تاریخ؛ پیشرفت

فلسفه نظری تاریخ که مبنایش فلسفه انسان‌شناسی آن است، هم در ادیان و هم در فلسفه‌های تاریخ قرن ۱۸ میلادی به بعد مطرح شده است. در این سیر انسان‌شناسی مسیر آن، با توجه به ذات انسان، به سمت انحطاط است؛ زیرا در ذات انسان تمایل به خیر و شر وجود دارد. در این میان تمایل انسان به شر برتری دارد. از نگاه رویکرد دینی به این موضوع، پیامبران به این جهت مبعوث شدند که بشر را به راه راست هدایت نمایند. اما در رویکرد دوره روشنگری با توجه بر تفوق خردگرایی، انسان با عقل خود توان شناخت مسیر هدایت و پیشرفت را دارد. طبق این دیدگاه به انسان که از دوره روشنگری آغاز و با قدرت ایمان آوری به عقل و سپس علم در قرن ۱۸ میلادی به اوج خود رسید، لزوم نیاز بشر به کتاب مقدس و پیامبر از میان رفت (آغاجری، ۱۳۸۴: ۶-۳۵). پیامد این دیدگاه این بود که با عقل و علم می‌توان بشر را از معضلات رهایی داد. در حالی که آنان نمی‌دانستند همین عقل و علم معضلات دیگری برای بشر به وجود می‌آورد، معضلاتی که نقادان مدرنیته به آن پرداخته‌اند. به هر جهت مسئله پیشرفت اساس دیدگاه دوران روشنگری بود. کسانی مثل هگل و مارکس کل تاریخ را در همه ابعادش دارای سیر تکاملی می‌دانستند و حتی اخلاق هم از دیدگاه آنان سیر تکاملی داشت. اساساً دیدگاه قرن هجدهمی نسبت به کلیت تاریخ از جهات مادی، اخلاقی، روحی، علمی و غیره یک ارزیابی تماماً تکاملی بود. در دیدگاه اغلب فلاسفه دینی جدید، تکامل به معنی مطلق کلمه معنا نداشت. از منظر آنها تاریخ در برخی از ابعاد پیشرفت داشته که همان جنبه علمی و مادی و تکنولوژیک آن است، اما در برخی از جنبه‌ها همچون مسائل اخلاقی و روحی و معنوی بشر سیر پسترفت داشته است (آغاجری، ۱۳۸۴: ۶-۳۵). از آنجایی که کسروی نیز نگرش دینی به تاریخ دارد (هرچند رویکرد دینی او با قرائت‌های دینی زمانه خود تفاوت‌های بسیار داشت)، چنین رویکردی را نسبت به مسیر تاریخ و مبحث پیشرفت آن دنبال می‌نمود.

بدین صورت که وی حرکت تاریخ را از ابتدای خلقت رو به پیشرفت می‌داند. چنان که آورده است جهان گام به گام به سمت تکامل پیش می‌رود چرا که این پیشرفت یک آیین خدایی است (پیمان، سال ۵، شماره ۱۱ و ۱۲: ۶-۴۷۵). البته باید گفت اندیشه کسروی در موضوع پیشرفت انسان بر مفهوم خرد نیز قرار گرفته است. این مفهوم با معنای رایج آن متفاوت بود. چرا که او خرد را معیار شناخت سنجش همه امور جهان می‌دانست. کسروی انسان و حیوان را داری تن و جان می‌دانست که با هوس‌ها و خوی‌های پست آمیختگی دارد و سرچشمه آنها خودخواهی است. وی جدا از تن، انسان را دارای گوهر روان نیز می‌دانست که این گوهر با نیروهای فهم و اندیشه و خرد و شرم و وجدان آمیخته است و سرچشمه حقیقت و نیک خواهی محسوب می‌گردد. پس از منظر کسروی خرد نیرویی است که بین نیک و بد داوری می‌نماید. وی در ادامه می‌نویسد خرد به تنهایی کارساز نیست و او را آموزگاری باید بود. آموزگار خرد، دین است. دین برای این است که آمیغ (حقیقت‌ها) را نشان دهد (کسروی، ۱۳۷۸، ۱۱؛ کسروی، ۱۳۲۲: ۵۴-۵۳). به اعتقاد کسروی فلسفه غرب به اشتباه معتقد است که با دانش‌های نوین به دین نیازی نمانده است. این در حالی است که علوم جدید نمی‌تواند به بسیاری از پرسش‌های انسان‌ها پاسخ دهد (پیمان، سال ۷، شماره ۷: ۴۶۴ و ۴۶۷). کسروی در این باره بر این باور است که دو نوع معرفت و شناخت وجود دارد، یک آگاهی در دانش‌ها است و یک آگاهی در دین هست. وی تفاوت در معرفت و شناخت را سبب شکل‌گیری دو نوع روش‌شناسی می‌داند. زیرا جان و روان از هم متفاوت هستند. چنان که می‌نویسد «میدان دانش علوم با دین متفاوت است».

در این زمینه باید به پیامدها و نابسامانی‌های پس از جنگ جهانی اول و دوم اشاره کرد که سبب بازاندیشی برخی از فیلسوفان نسبت به مقوله پیشرفت گردید. کسروی نیز در چنین زمانه‌ای بود. دیدگاه و رویکردش نسبت به این مسئله به نوعی نقد و بازبینی مجدد مسئله پیشرفت بود. چنان که رویکرد کسروی در مورد پیشرفت نیز متفاوت از اندیشه پیشرفت دوره روشنگری بود. او پس از اشاره به مشکلات متعدد تمدن اروپایی و وقوع دو جنگ جهانی، معتقد بود که تمدن آنان

سبب از میان رفتن آرامش شده است. از منظر او تمدن یا پیشرفت آدمیان از دو راه است: ۱- فزونی دانش و ساخت ابزار سودمند ۲- شناخت درست معنی زندگی. وی بر این باور بود که این دو مبحث بایستی همزمان پیش روند تا نتیجه درست حاصل گردد. چنان که آورده است: انسان علی رغم پیشرفت مبحث اول چون آیین درستی برای زندگی نداشته و معنی درست زندگی را نمی دانسته، آرامشی از پیشرفت ابزار نبرده است (پیمان، سال ۷، شماره ۲: ۴-۱۲۳).

کسروی بر این باور بود که دانش های جدید اروپایی از دوره روشنگری، جهان را مادی می نگرستند و تمام روند تاریخ را از حرکت و تغییرات ماده می دیدند. این در حالی است که با توجه به دو گوهر جان و روان، پیشرفت انسان می بایست در هر دو بعد و به صورت همگام با یکدیگر باشد. به اعتقاد او پیشرفت در حوزه جان از طریق دانش ها و در حوزه روان نیز از طریق دین و خرد امکان پذیر بود. بنابراین این دو مقوله از ابعاد معرفت شناسی و روش شناسی از هم جدا بودند ولی همیشه می بایست همراه هم باشند (کسروی، ۱۳۲۲: ۵۶). چنان که در این زمینه می نویسد «دین برای شناسیدن معنی جهان و زندگانی و گزاردن آیینی برای زیست جهانیان می باشد. راه دانش ها جستجو و آزمایش است و دین برای چیزهایی می باشد که از آن راه به دست نیاید و جز با یک نیروی والا تری (نیروی خدایی) دانسته نشود. این مرزی میانه دین و دانش هاست. هر یکی زمینه اش دیگر و راه به دست آمدنش دیگر است. ولی دین و دانش پشتیبان هم هستند. هر دو یک خواست را دنبال می کنند و همیشه هم دوشند» (پیمان، سال ۶، شماره ۶: ۳۲۶).

کسروی از منظر پیشرفت گوهر جان، معتقد بود انسان های نخستین که زمانی در غارها زندگی نموده و لخت و تهیدست بودند و از هیچ دانشی برخوردار نبودند با کسب تدریجی دانش به زمانه کنونی رسیده و در آینده نیز پیشرفت خواهند نمود. او در این زمینه می نویسد: «پیشرفت از لختی و تهیدستی و نادانی آغاز شده. روزی بوده که آدمیان رختشان جز برگ های درختان و پوست های جانوران نمی بوده و از صدها کچال (ابزار خانه جهت زندگی) و افزار زندگانی که امروز در دست می دارند یکی را نمی شناخته و نمی دانسته اند و از دانش ها هیچی را نمی شناخته اند ولی سپس کم کم رو به پیشرفت نهاده و تا به اینجا که امروز هست رسیده اند. این آگاهی را تاریخ به ما می دهد» (پیمان، سال ۶، شماره ۶: ۳۳۰-۳۲۹). او معتقد است علی رغم پیشرفت انسان از طریق توسعه علم و پیشرفت گوهر جان انسان، آنان با بی توجهی به گوهر روان، دین را کنار نهادند و در حقیقت تنها به یک بعد انسان توجه نمودند و این مسئله سبب گردید، علی رغم توسعه روزافزون علم آنان به مشکلات بسیاری دچار گردند. کسروی در این زمینه می نویسد «شما از یکسو بدانند ارج بیرون از اندازه می نهید و چنان میدانید همه چیز از آنها برآید، و از یکسو دین را جز از آنچه کشیشان مینمایند نمیدانید و آن را بسیار خوار می دارید. من می گویم: دین به شما معنی آدمیگری و آیین زندگی تواند یاد داد و اینها چیز است که دانشها از آن ناآگاهست. دانشها بجهان هیاهوی نبرد انداخته و برداشت همگی اینست که جهان جز نبرد گاهی نمیباشد و بدینسان آدمیان را که توانند از راه همدستی با خوشی و آسایش زیند بجان همدیگر می اندازد. (پیمان، سال ۶، شماره ۲: ۱۰۲).

بنابراین باید گفت که شعار فلسفه پیشرفت که در غرب تحقق یافته، پنداری بیش نبوده است زیرا آنها تنها در بعد جسمانی انسان پیشرفت نموده و از بعد روانی آن غفلت نمودند. از نگاه کسروی لازمه تحقق کامل فلسفه پیشرفت توجه به دین و پیروی از آیین زندگانی برای پیشرفت است (پیمان، سال ۲، شماره ۱۱ و ۱۲: ۶۷۳ و ۶۸۰). کسروی پیشرفت در زمینه روان را از طریق دین میسر می داند. از نظر او عامل مهم پیشرفت و پسرقت یک توده در حوزه روان می بایست در سه موضوع تحقق می یافت: ۱- اندیشه ها و باورها ۲- خوی های نیک و بد ۳- آیین زندگی و راه آن. بر این اساس از نگاه او محور پیشرفت انسان اندیشه های مبتنی بر خرد است که از طریق ادیان و آنها با راهنمایی پیامبران صورت می گرفت (پیمان، سال ۶، شماره ۴: ۲۰۵).

۱-۳- غایت تاریخ

از منظر فیلسوفان نظری، تاریخ به عنوان موجودی مستقل و پویا هدفی را دنبال می‌نماید. تقسیم تاریخ به دوره‌های متوالی، توجه به آغاز و انجام تاریخ و داشتن پایانی معین از نکات مورد توجه در غایت تاریخ است. طبق دیدگاه کسروی مسیر و غایت تاریخ شکل گرفته از افعال انسان است. او برخلاف فلسفه تاریخ مارکسیست، برای تاریخ هویتی مستقل قائل نیست. او همچنین تقسیم بندی‌های چند هزار ساله معمول در فلسفه نظری تاریخ را رد و برخلاف تفکرات برخی فیلسوفان نظری تاریخ که نگاهی انحطاطی به غایت تاریخ داشته و گذشته انسان را آرمانی می‌دانستند معتقد بود آینده جهان پرشکوه‌تر و پرجا تر از گذشته آن خواهد بود و این بدترین زیانکاری است که مردمی آن را به دیده نگیرند و همه به گذشته سرگرم و دلخوش باشند (پیمان، سال ۵، شماره ۴: ۱۴۳). چنان که می‌نویسد «از کوتاه بینی بسیاری از کسان این که به گذشته ارج بیشتری داده و توجه به حال و آینده ندارند. و سخنان گزافه آمیز خوشیهای گذشته می‌گویند و مردان گذشته را روز به روز بزرگتر می‌کنند. کسانی از این افراد فکر می‌کنند جهان روز به روز بدتر گردیده و معتقدند داستانها و مردان بزرگ تاریخ دیگر بر نخواهند خاست. با این تسلط آدمیان و دانش بر طبیعت چطور می‌شود گذشته را باشکوه‌تر دانست. تنها می‌بایست به زمان حال و ساختن آینده با کوشش پرداخت بدون نگاه به گذشته، زیرا توجه به گذشته جز کار بیهوده و شدت یافتن درگیریها سودی حاصل نمی‌گردد. البته این به معنای نخواندن و ناسودمندی تاریخ نیست (پیمان، سال ۵، شماره ۲: ۶۱-۵۷).

کسروی در جایی دیگر در همین زمینه آورده است: «آفریدگار چنین خواسته جهان همیشه پیش رود و این راه را گام به گام پیماید و از همین جا می‌دانیم که آینده جهان بهتر و باشکوه‌تر از گذشته اش خواهد بود» (پیمان، سال ۶، شماره ۶: ۳۳۰-۳۲۹).

توجه کسروی به پیشرفت علم سبب گردید او غایت تاریخ را سلطه علم و دانشمندان و خردمندان جهان در کنار پاکدینی خود متصور گردد. او هرچند اعتقاد به مسیر متفاوت روان (دین) و مبحث جان (علم) در مسئله پیشرفت داشت اما برای غایت تاریخ همراهی و همگامی دین در کنار علم را مطرح می‌کند. چنان که می‌نویسد «ما امروز در برابر خود دانش‌ها و دانشمندان را داریم و در هر سخنی که می‌گوییم باید آنها را فراموش نکنیم و سخنانمان باید با دانش‌ها سازش داشته باشد. آینده جهان با دانشمندان و خردمندان جهان است و آنان هستند که می‌توانند جهان را به راه بهتری ببرد. این راهی که ما آغاز کردیم از دانش‌ها جدا و خود دستگاهی در برابر دانش‌ها است، بلکه والاتر است. که راه خرد و راه دین است ولی در همان حال نیز بایست با دانش‌ها سازگار باشد و از آنها بهره جوید. این از رازهای کار ماست که به دانش‌ها ارج می‌گذاریم. و می‌کوشیم با دین توأم گردد. ما بایست به دانشمندان بگوییم پشت این جهان مادی جهان دیگری است. بایست جدایی میان دین و دانش را از میان برداریم و این دو را به هم برسانیم (پرچم ویژه، سال ۱، شماره ۹: ۳۵۴-۳۶۱).

کسروی با اعتقاد به رویه دینی معتقد به زندگانی آن جهانی بود و میان دو جهان پیوستگی قائل بود. او معتقد بود با مرگ تن آدمی نابود ولی روانش جاویدان خواهد گشت (پیمان، س ۳، شماره ۹، ۱۳۱۵: ۵۴۳ و ۵۳۸) طبق همین دیدگاه وی نیکی در این جهان را سبب خشنودی روان در آن جهان و کارهای سودمند سبب خشنودی خداوند در جهان دیگر خواهد شد (پیمان، سال ۶، شماره ۸: ۴۴۴؛ پیمان، سال ۶، شماره ۳: ۱۶۸). از نگاه کسروی نتیجه همه کوشش‌ها در جهان این است که زندگانی هر توده‌ای از روی سامانی باشد و همه از آسایش و خوشی بهره یابند (کسروی، ۱۳۷۸: ۵۲) و رضایت خداوند و فلسفه او از آفرینش زمانی حاصل می‌شود که افراد به حقوق دیگری تجاوز نمایند (پیمان، سال ۱، شماره ۳: ۶). بر این اساس غایت و راه رستگاری تاریخ زمانی محقق خواهد شد که جهان یک دین را بپذیرند که به گفته کسروی «آغاز و انجامش همه از روی حقیقت است. چه از روی دانش‌ها و چه از روی سود و زیان زندگانی و این دین این توان را دارد

که همه خردمندان دنیا را در یک گروه جمع نماید» (کسروی، ۱۳۷۸: ۷۵). به همین جهت او مدعی بود چنین دینی است که باید جهان را اداره کند و چنین دینی است که ولتر و دیگران در آرزوی او بودند (کسروی، ۱۳۲۰: ۳۸).

نتیجه گیری

طبق آن چه که در این پژوهش بدان پرداخته شد، باید گفت هرچند کسروی ذهنیت مثبتی درباره فلسفه نداشت و این علم را سرشار از اوهام دانسته و مضامین آن را عاری از حقیقت به شمار می آورد، اما در آثار و نوشته های وی به ویژه مجله پیمان، می توان مبانی فلسفه نظری تاریخ (قوه محرکه تاریخ، مسیر و غایت تاریخ) را استخراج نمود. بدین صورت که کسروی زمانی که به نیروی پیش برنده تاریخ (قوه محرکه) می پردازد به نقش قهرمان، که شامل برانگیختگان و پادشاهان و برخی از توده مردم می شود و هم چنین به نقش مشیت الهی و قضا و قدر اشاره می کند. کسروی درباره رسالت برگزیدگان و برانگیختگان ابتدا مسئله خیر و شر را مطرح و بر این باور است که انسان ها ذاتا متمایل به نیروهای شر هستند ولی رسالت برانگیختگان جهت راهنمایی و ارشاد آن ها به سمت نیروهای خیر می باشد. علاوه بر آن از پادشاهانی به عنوان قهرمان در تاریخ یاد می کند که توده را از پراکندگی نجات داده و امنیت را برای کشور به ارمغان آورده باشند. کسروی درباره نقش مشیت الهی و قضا و قدر نیز به عنوان قوه محرکه تاریخ، از سویی به نقش تلاش و کوشش انسان و از دیگر سو به نقش مشیت الهی پرداخته است.

کسروی درباره مسیر تاریخ که یکی دیگر از مولفه های فلسفه نظری تاریخ است، بر این باور است که مسیر تاریخ رو به تعالی و پیشرفت در دو بعد جان و روان است. بدین صورت که با توجه به رویکرد دینی و ایدئولوژیک خود ضمن نقد رویکرد پوزیتیویسم ها که در این مقوله فقط و فقط به نقش علم و خرد پرداخته و دین را کنار زده اند، آورده است که انسان جدا از تن (جان)، دارای گوهر روان نیز می باشد، بنابراین در کنار توجه به علم و خرد که باعث فزونی دانش و ساخت ابزار سودمند است، آگاهی و معرفت دینی هم باعث شناخت درست معنی زندگی می شود.

و در آخر بایستی به غایت تاریخ از نگاه کسروی اشاره کرد که وی در این رابطه علم و دین را همراه و همگام هم قلمداد کرده و بر پیوستگی این جهان با جهان دیگر تاکید می کند و بر این باور است که با نابودی تن، روان از بین نمی رود و به جهان دیگر کوچ می کند و معتقد است که نتیجه اقدامات و کارهای انسان در این جهان در جهان دیگر انعکاس پیدا می کند.

فهرست منابع

کتابها:

- ادواردز، پل (۱۳۷۵) **فلسفه تاریخ**، ترجمه بهزاد سالکی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- استنفورد، مایکل (۱۳۸۴)، **درآمدی بر فلسفه تاریخ**، ترجمه احمد گل محمدی، چاپ دوم، تهران: نی.
- آغاجری، هاشم (۱۳۸۴)، **درس گفتارهای فلسفه تاریخ**، تهران: انتشارات دانشگاه تربیت مدرس.
- پلوتارخ (۱۳۸۰)، **حیات مردان نامی**، مقدمه و ترجمه، احمد کسروی، تهران: امیرکبیر.
- سروش، عبدالکریم (۱۳۵۷)، **فلسفه تاریخ**، تهران: حکمت.
- طبری، احسان (۱۳۵۶)، **ایران در دوران رضا خان**، جزء دوم، بی جا، بی نا.
- کالینگوود، رایین جورج (۱۳۸۵)، **مفهوم کلی تاریخ**، ترجمه علی اکبر مهدیان، تهران: اختران.
- کافی، مجید (۱۳۹۳)، **فلسفه نظری تاریخ**، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، سمت.

- کسروی، احمد، (۱۳۲۰)، *امروز چه باید کرد*، تهران: دفتر پیمان.
- (۱۳۵۵ الف)، *زندگانی من*، تهران: جار.
- (۱۳۵۵ ب)، *در پیرامون روان*، تهران: بامداد، جار.
- (۱۳۷۸)، *در پیرامون خرد. پیام به دانشمندان اروپا-آمریکا*، به کوشش عزیزالله علی زاده، تهران: انتشارات فردوس.
- (۱۳۲۳ الف)، *در پیرامون ادبیات*، تهران: دفتر پرچم.
- (۱۳۲۳ ب)، *افسران ما*، تهران: پرچم.
- (۱۳۷۹)، *شهریاران گمنام*، چاپ هفتم، تهران: جامی.
- (۱۳۲۲)، *ورجاوند بنیاد*، تهران: چاپخانه پیمان.
- یزدانی، سهراب (۱۳۸۳)، *مشروطه کسروی*، تهران: نی.
- ملایی توانی، علیرضا (۱۳۹۵)، *از کاوه تا کسروی*، تهران: پژوهشکده تاریخ اسلام.

مقالات:

- افشار، محمود (۱۳۰۶)، «مسئله ملیت و وحدت ملی ایران»، *مجله آینده*، سال ۲، شماره ۸، نمره مسلسل ۲۰، ۵۶۹-۵۵۹.
- کسروی، احمد، (۱۳۱۵)، «در پیرامون فلسفه»، *پیمان*، سال ۳ شماره ۵، ۳۰۴-۲۹۸.
- (۱۳۱۲)، «محمد نادرشاه افغان»، *پیمان*، سال ۱ شماره ۲، ۳-۱.
- (۱۳۱۳)، «سواستیکا»، *پیمان*، سال ۱ شماره ۱۵، ۶۴-۶۰.
- (۱۳۱۵)، «جان و روان زندگی آن جهان»، *پیمان*، سال ۳ شماره ۹، ۵۴۳-۵۳۷.
- (۱۳۱۶)، «در پیرامون مادیگری»، *پیمان*، سال ۴، شماره ۸، ۴۸۴-۴۶۵.
- (۱۳۲۱)، «نادرشاه و پیکره او»، *پیمان*، سال ۷، شماره ۸، ۵۲۷-۵۲۶.
- (۱۳۱۸)، «دین و دانش»، *پیمان*، سال ۵، شماره ۱۱ و ۱۲، ۴۹۵-۴۷۳.
- (۱۳۲۱)، «اسلام امروز»، *پیمان*، سال ۷، شماره ۷، ۴۷۲-۴۴۹.
- (۱۳۲۱)، «گفت و شنید»، *پیمان*، سال ۷، شماره ۷، ۴۷۲-۴۶۲.
- (۱۳۱۹)، «ما چه می خواهیم»، *پیمان*، سال ۶، شماره ۴، ۲۰۵-۲۰۴.
- (۱۳۱۹)، «ما چه می خواهیم»، *پیمان*، سال ۶، شماره ۶، ۳۳۲-۳۰۶.
- (۱۳۱۷)، «گذشته و آینده»، *پیمان*، سال ۵، شماره ۲، ۶۱-۵۷.
- (۱۳۱۹)، «نیک و بد»، *مجله پیمان*، سال ۶، شماره ۱: ۴۰-۲.
- (۱۳۱۲)، «اسلام و ایران»، *پیمان*، سال ۱، شماره ۳: ۱۲-۵.
- (۱۳۱۷)، «خداشناسی یا بت شناسی»، *پیمان*، سال ۵، شماره ۴، ۱۴۷-۱۳۷.

- (۱۳۱۹)، «گفت و شنید»، **پیمان**، سال ۶، شماره ۲، ۱۰۴-۷۴.
- (۱۳۱۹)، «چند پرسش»، **پیمان**، سال ۶، شماره ۳، ۱۸۴-۱۶۹.
- (۱۳۱۹)، «ما چه می خواهیم»، **پیمان**، سال ۶، شماره ۸، ۴۴۹-۴۲۶.
- (۱۳۱۹)، «سال هفتم پیمان»، **پیمان**، سال ۶، شماره ۱۲، ۶۸۰-۶۶۶.
- (۱۳۱۹)، «گواهی پاکدلانه»، **پیمان**، سال ۶، شماره ۴، ۲۳۴-۲۲۷.
- (۱۳۱۶)، «در پیرامون فالگیری و ستاره شناسی»، **پیمان**، سال ۴، شماره ۶، ۳۳۱-۳۲۱.
- (۱۳۲۱)، «باید از گمراهان جدا گردید»، **پیمان**، سال ۷، شماره ۷: ۴۴۳-۴۳۴.
- (۱۳۱۴)، «دین و خدانشناسی»، **پیمان**، سال ۲، شماره ۱۱ و ۱۲: ۶۹۴-۶۷۳.
- (۱۳۱۲)، «کتابها»، **پیمان**، سال ۱، شماره ۴: ۳۰-۲۸.
- (۱۳۱۳)، «گفت و شنود»، **پیمان**، سال ۱، شماره ۱۴، ۲۳-۱۷.
- (۱۳۲۰)، «درباره شناخت جهان ۲»، **پیمان**، سال ۷، شماره ۲، ۱۲۹-۱۲۰.
- (۱۳۱۴)، «دین فیروز است»، **پیمان**، سال ۲، شماره ۱۰، ۶۱۳-۶۰۶.
- (۱۳۱۹)، «نیک و بد»، **پیمان**، سال ۶، شماره ۱: ۴۰-۲.
- (۱۳۲۰)، «باز در پیرامون گوهر و تبار آدمی»، **پرچم نیمه ماهانه**، سال ۱، شماره ۱۲، ۴۷۵-۴۷۴.
- (۱۳۲۲)، «برانگیختگی چیست»، **پرچم ویژه**، سال ۱، شماره ۹، صص ۳۵۴-۳۶۱.
- **روزنامه پرچم** (۱۳۲۱)، سال یکم، شماره ۱۲۹، سه شنبه دوم تیر.
- ، شماره ۱۳۰، چهارشنبه سوم تیر.
- ، شماره ۱۳۱، پنجشنبه چهارم تیر.
- **روزنامه کاوه**، سال ۲، شماره ۱، دوره جدید، ۱۳۳۹.

Reference

- Aghajari, Hashem (2004), *Discourses of Philosophy of History*, Tehran: Tarbiat Modares University Publications.
- Edwards, Paul (1996) *Philosophy of History*, translated by Behzad Saleki, Tehran: Research Institute of Humanities and Cultural Studies.
- Collingwood, Robin George (2006), *The General Concept of History*, translated by Ali Akbar Mahdian, Tehran: Akhtaran.
- Plutarch (2001), *Les Vies Des Hommes Illustres*, introduction and translation, Ahmad Kasravi, Tehran: Amir Kabir.
- Kafi, Majid (2014), *Theoretical Philosophy of History*, Qom: samt.
- Kasravi, Ahmad, (1356), *Iran during Reza Khan's era*, n. p.
- (1941), *Emrooz che bayad kard*, Tehran: Peyman.
- (1976 A), *my life*, Tehran: Jar.
- (1976 B), *Dar Piramoone Ravan*, Tehran: Bammad, Jar.
- (1999), *Dar Piramone kherad. A message to European-American scientists, by the efforts of Azizullah Alizadeh*, Tehran: Ferdous Publications.
- (1944a), *Dar Piramon Adabiat*, Tehran: Pargam office.

- -----(1944b), *Afsaran e Ma*, Tehran: Pargham.
- -----(2000), *Anonymous Shahriaran*, 7th edition, Tehran: Jami.
- -----(1943), *Varjavand Bonyad*, Tehran: Peyman Printing House.
- Soroush, Abdul Karim (1979), *Philosophy of History*, Tehran: Hekmat.
- Stanford, Michael (2005), *An introduction to the philosophy of history*, translated by Ahmed Golmohammadi, second edition, Tehran: Ney.
- Tabari, Ehsan (1978), *Iran during the era of Reza Khan*, part two, N. P, N. D.
- Yazdani, Sohrab (2004), *Kasravi va Tarikhe Mashrouteye Iran*, Tehran: Ney.
- Melai Tovani, Alireza (2015), *az Kaveh ta Kasravi*, Tehran: Research Institute of Islamic History.
- articles:
- Afshar, Mahmoud (1927), "Issue of Nationality and National Unity of Iran", *Future Magazine*, Year 2, Number 8, serial number 559-569-20.
- Kasravi, Ahmad, (1936), ")", *Dar Piramon Falsafe*", *Peyman*, year 3, number 5, 298-304.
- -----(1933), "Muhammad Nadershah Afghani", *Peyman*, year 1, number 2, 1-3.
- -----(1934), "Swastica ", *Payman*, year 1, number 15, 64-60.
- -----(1936), "Jan va Ravan", *Peyman*, year 3, number 9, 543-537.
- -----(1937), " Dar Piramon Madigari", *Peyman*, Year 4, Number 8, 465-484.
- -----(1942), "Nadershah and his figure", *Peyman*, year 7, number 8, 527-526.
- -----(1939), "Religion and Knowledge", *Peyman*, year 5, numbers 11 and 12, 473-495.
- -----(1942), " Islam e Emrooz", *Payman*, Year 7, Number 7, 472-449.
- -----(1942), "Goft o Shenid", *Peyman*, Year 7, Number 7, 472-462.
- -----(1940), " Ma che mikhahim", *Peyman*, year, 6, number 4, 205-204.
- -----(1940), "Ma che mikhahim", *Peyman*, year, 6, number 6, 332-306.
- -----(1938), "Past and Future", *Peyman*, Year 5, Number 2, 57-61.
- -----(1940), "Nik Wa Bad", *Peyman magazine*, year 6, number 1: 2-40.
- -----(1933), "Islam and Iran", *Peyman*, year 1, number 3: 12-5.
- ----- (1938), "Khodashenasi ya Botshenasi", *Peyman*, year 5, number 4, 137-147.
- ----- (1940), "Goft o Shenid", *Peyman*, Year 6, Number 2, 74-104.
- ----- (1940), "Chand Porsesh", *Payman*, Year 6, Number 3, 169-184.
- ----- (1940), "What we want", *Peyman*, year 6, number 8, 426-449.
- ----- (1940), "Seventh year of Peyman", *Peyman*, Year 6, Number 12, 666-680.
- ----- (1940), "Govahiye Pakdelane", *Peyman*, year 6, number 4, 234-227.
- ----- (1937), " Dar Piramon Falgiri wa Setareshenasi", *Peyman*, year 4, number 6, 321-331.
- -----(1942), "You must be separated from the misguided", *Peyman*, year 7, number 7: 443-434.
- -----(1935), "Din wa Khodashenasi", *Peyman*, year 2, numbers 11 and 12: 673-694.
- -----(1933), "Books", *Payman*, year 1, number 4: 28-30.
- -----(1934), "Goft o Shenid", *Year 1, No. 14*, 17-23.
- -----(1941), "Darbareye Shenakhte Jahan 2", *Peyman*, year 7, number 2, 129-120.
- -----(1935), "Din Firooz Ast", *Peyman*, year 2, number 613, 10-606.
- -----(1940), "Nik wa Bad", *Peyman*, year 6, number 1: 2-40.
- -----(1941), " Baz Dar Piramone Gohar wa Tabare Adami ", *Semi-Monthly Flag*, Year 1, No. 475, 12-474.
- -----, (1943), "Barangikhtegi Chist", *Special Flag*, Year 1, Number 9, pp. 354-361.

- *Parcham Newspaper (1942), Year 1, Number 129, Tuesday, July 2.*
- -----, *No. 130, Wednesday, the third of July.*
- -----, *No. 131, Thursday, the fourth of July.*
- *Kave newspaper, year 2, number 1, new period, 1339.*